

מדריך למדריכים

גן לאומי אפולוניה

בן אדם למקום

*3639 | | www.parks.org.il

מרץ 2023

תוכן העניינים

4.....	תיאור הביקור.....
6-5	רקע
7.....	רציונל ההדרכה
9-8	טבלת תחנות ההדרכה
11.....	תיאור מסלול ההליכה
12	תחנה 1 כבשן הזכוכית.....
19-13	תחנה 2 החפיר
21-20	תחנה 3 בית הכנסת השומרוני
22	תחנה 4 רובע מגורים צלבני.....
27-23	תחנה 5 הווילה הרומית
28	תחנה 6 בור המים.....
31-29	תחנה 7 מצפור האשל
33-32	תחנה 8 מבנה צלבני על גבי מבנה ביזנטי.....
34	תחנה 9 תצפית על המבצר ממרפסת הגשר
37-35	תחנה 10 המבצר
38	תחנה 11 דגמי כלי הלחימה
39	תחנה 12 גת
41-40	תחנה 13 תצפית על מצוק הכורכר
44-42	נספחים
43-42	נספח א' הפיניקים
43	נספח ב' אפולו
44-43	נספח ג' מפעל תע"ש בנוף-ים
45	ספרות וקישורים

כתיבה וצילומים: ד"ר אורית אנגלברג-ברעם

הדמיות: מתוך שילוט גן לאומי אפולוניה

עיצוב: מיכל פלסקוב

עריכה לשונית: דפנה לב

ייעוץ מקצועי: ד"ר צביקה צוק

עריכה: ד"ר איל מטרני

מדריכות ומדריכים יקרים,

אולי זה מפתיע, אבל על המצוק שבצפון הרצליה שוכנים זה ליד זה שני גנים לאומיים. הראשון, והצפוני מביניהם, הוא גן לאומי אפולוניה, המשתרע על 34 דונם. מדרום, ועד מגדל המים הממוקם בין מחנה רשף לשעבר לבית השגריר האמריקאי, נמצא גן לאומי סידנא עלי, שבו הוכשר שביל נגיש לאורך המצוק. במדריך זה נתמקד במסלול הסיור שבמתחם אפולוניה, אך נתייחס גם לכמה רכיבים בסידנא עלי שניתן לראותם מאפולוניה.

גן לאומי אפולוניה הוא פשוט לביקור ומעניין להדרכה. פשוט, בשל אופי הביקור שחלקו בשביל סלול, ובכל מקרה אינו מאתגר את המבקר הממוצע, ומעניין בשל הסיפור ההיסטורי שלו, שמקיף עמים שונים שישבו בו (אבל עיקר הממצאים במקום הם מהתקופה הצלבנית).

חוברת זו מבקשת לתת בידיכם ריכוז של תכנים להדרכה בגן הלאומי.

אנו מאחלים לכם הדרכה נעימה ומעניינת.

בברכה,

אילה יהלומי לוזון

מנהלת גן לאומי אפולוניה

תיאור הביקור

שעות פתיחה: שעות הביקור המעודכנות מפורסמות באתר רשות הטבע והגנים.

אגרת כניסה: הכניסה בתשלום. פירוט העלויות מפורסם באתר רשות הטבע והגנים.

הזמנת מקום: נכון למועד כתיבת החוברת, יש צורך בהזמנת מקום מראש.

אורך המסלול: 1.2 קילומטר

משך המסלול: כשעה וחצי

אופי המסלול: מסלול קווי. שביל הולכי רגל, הכולל מדרגות והליכה בקרבת שפת המצוק. קיים באתר גם מסלול מונגש.

נקודת סיום: מרכז השירות למטייל.

כללי שנ"ה טובה

שביל - לא יורדים משביל מסומן כדי לא לפגוע בבטיחותנו וכדי לא להפריע לחי ולצומח.

ניקיון - משאירים את השטח נקי (אוספים את האשפה בתרמיל). הלכלוך גם לא אסתטי וגם עלול לפגוע בחיות הבר על ידי חנק, כליאה ופציעה.

התבוננות בלי לגעת. כדי שיהיה לבאים אחרינו וכדי שלא נפגע בטבע ובמורשת.

גן לאומי אפולוניה שוכן על מצוק כורכר ומתנשא לגובה של עד 30 מטר מעל פני הים. הוא מכיל ערכי טבע, נוף ומורשת ייחודיים. ערכי המורשת כוללים שרידי יישובים וערים החל מהתקופה הפרסית, במאה ה־6 לפנה"ס, דרך התקופה ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, האסלאמית הקדומה ועד התקופה הצלבנית. בשנת 1265, לאחר כיבוש המקום בידי הסולטן הממלוכי ביברס, נחרבה העיר ומאז לא יושבה עוד. בתקופה האסלאמית המאוחרת עבר היישוב לאזור המסגד של סידנא עלי.

בשנת 1942 הוקמה משטרת סידנא עלי, שחלק מתפקידיה היה לצפות על הים ולמנוע הגעת ספינות מעפילים. את מבנה הטיגארט שלה אפשר לראות מתוך אפולוניה, אך כיום המבנה הוא חלק ממוסד הנוער מצפה ים ואי אפשר לבקר בו. בשנת 1948, במהלך המלחמה, עזבו התושבים את הכפר. בשנת 1990 שופץ המסגד והיום קיים בו בית תפילה מוסלמי פעיל.

בשטחו המזרחי של הגן, על שרידים ארכיאולוגיים, הוקם בשנות ה־50 של המאה ה־20 מפעל של התעשייה הצבאית. הדבר התאפשר בשל התפיסה ששטח הקרוב לים הוא פחות איכותי לבניית בתים. איך חולפת תהילת עולם...

בתקופת הפיגועים שהגיעו מהים (1971-1979), הקימה מדינת ישראל רשת של מכ"מים על החוף. אחד מהם היה כאן על המצוק.

בדרום הגן הלאומי סידנא עלי נמצא מחנה רשף, אשר שימש בעבר מרכז הדרכה וחניון לילה של עיריית הרצליה. ישנם כמה רעיונות לתפקיד החדש שימלא המקום, אך עדיין לא הוגדר הכיוון הסופי.

הים: אויב או אהב?

מעניין לקשור בין התושבים שחיו כאן בתקופות השונות ובין היחס שלהם לים: בעיני הפיניקים והצלבנים הייתה לים ולתנועה בו חשיבות גדולה; הרומאים בנו כאן וילה שמותאמת למגורים ליד הים; הביזנטים פיתחו תעשיית זכוכית מחומרים שמקורם מהים; המוסלמים והבריטים חששו מהגעת אויבים מהים והקימו מבנים שנתנו מענה לכך – הראשונים בנו מסגד וקיימו בו חגיגות שמביאות אנשים רבים בקיץ, בין השאר כדי להשקיף על הים ולוודא שלא מגיעים פולשים מאירופה, והאחרונים בנו מצודת טיגארט. הישראלים הקימו מפעל ביטחוני ומכ"ם לזיהוי ספינות מחבלים.

השמות של המקום

באפולוניה גרו עמים שונים, שנתנו לה שמות שונים

שם היישוב	היושבים בעיר
ארשף, ארשוף, ארסוף (האל רשף)	פיניקים
אפולוניה (האל אפולו, מקביל במידה מסוימת לרשף)	הלניסטים, רומאים
סוזוסה (עירו של המושיע)	ביזנטים
ארסוף (שיבוש שמו של רשף)	מוסלמים
ארסור (שיבוש השם הפיניקי־מוסלמי)	צלבנים

גן לאומי אפולוניה הוא אתר שבו שפע שרידים ארכיאולוגיים מתקופות שונות. עדיין מתקיימות בו חפירות, מתגלים ממצאים נוספים ומתעדכנות התיאוריות באשר לשימושיהם ולתפקידיהם של הממצאים השונים. מדריך זה נועד לספק מידע עדכני על אודות התופעות השונות שבהן ניתן לפגוש בסיוור וכן רעיונות לדרכי העברת התכנים. בנוסף, רכסי הכורכר בישראל, הנפרשים במקביל לרצועת החוף מצפון הנגב ועד ראש הנקרה, הם מבתי הגידול המאוימים ביותר בישראל, משום שהם ממוקמים במרחב המאוכלס בצפיפות, החושף אותם למגוון לחצי פיתוח: הרחבת הערים, פיתוח תשתיות, סלילת כבישים ועוד. מכיוון שאין הרבה מסלע מסוג זה בארץ ובעולם והוא נתון לאיומים רבים, רצינו להביא לכם מידע אמין ועדכני על אודות הכורכר, במטרה להעלות את המודעות לחשיבות השמירה עליו.

בבסיס החוברת עומד היחס הדואלי אל הים: בין אויב לאוהב, בין בחירה לאין ברירה. יחס דואלי זה משמש כרעיון מרכזי, המחבר את כל נקודות ההדרכה מבחינת תוכן. קו מחבר זה מאפשר לראות כיצד תרבויות מסוימות ראו בים משאב חשוב או שער חיוני וחשוב, שדרכו הן יכולות לשמור על קשר עם הארצות שבמערב הים התיכון, ואילו תרבויות אחרות ראו בים איום, נקודת תורפה, שער לאויבים שעלולים להגיע מן המערב. לעיתים, ועבור אנשים מסוימים, החיים בקרבה לים הם בחירה. אנשים אלה רואים בים יתרון נופי או משאב יקר ערך שניתן לנצל. עבור אחרים החיים לצד הים הם מצב של "אין ברירה".

טבלת תחנות ההדרכה

מס'	מיקום בשטח	על מה להצביע?	נושאים	עזרי הדרכה	הערות
1	בסמוך לשער הגן	• כבשן הזכוכית	• כבשן הזכוכית הביזנטי • תעשיית הזכוכית בעת העתיקה	• צנצנת זכוכית שקופה ובה חולים	—
2	פינת החפיר החיצוני	• החפיר • המתקן העגול בתוך החפיר	• הגנה על העיר הצלבנית • חפיר יבש • האביר ז'אק ד'און, המלכה מליסנדה והנסיכה מליסנד • המתקן העגול בתוך החפיר	• איורי החותמות • מפת העיר הצלבנית	ניתן לרדת לחפיר ולסייר בו
3	בית הכנסת השומרוני	• הכתובת בפסיפס בית הכנסת, השומרונים	• כתובת הפסיפס ביוונית ובשומרונית	—	—
4	רובע מגורים צלבני	• שרידי מבני מגורים	• היכרות עם חיי היומיום של הצלבנים	• איור של חייל צלבני	יש שני מתחמים של רובעי מגורים מהתקופה הצלבנית. לבחירתכם ליד איזה מהם לעצור להדרכה
5	הווילה הרומית	• שרידי המבנים משלוש התקופות • הווילה הרומית	• היכרות עם חיי היומיום של עשירי האימפריה הרומית • תרבויות שונות ששלטו באפולוניה והשמות שהעניקו לעיר	• טבלת שמות העיר • איור שחזור הווילה הרומית	—

מס'	מיקום בשטח	על מה להצביע?	נושאים	עזרי הדרכה	הערות
6	בור המים הקדום	• בור המים	• אופן השימוש בבור המים	—	—
7	מצפור האשל	• מתקן האחסון • מסגד סידנא עלי • מצודת הטיגארט	• השערות לגבי שימושיו של מתקן האגירה • מסגד סידנא עלי והזיארות • מבנה הטיגארט	—	—
8	מבנה צלבני על גבי מבנה ביזנטי	• השכבות השונות של המבנים	• חפירת אפולוניה מנקודת מבטו של הארכיאולוג	—	—
9	תצפית על המבצר ממרפסת הגשר	• החפיר • אומנות הגשר	• ההגנה על המבצר הצלבני	איור שחזור המבצר	—
10	המבצר	• שער • החדר השרוף • חדר המטמון • מתקן טחינת קמח • חדר האוכל • מטבח • דון ז'ון (מגדל העוז)	• השימושים השונים בחדרי המבצר • חיי היומיום של הצלבנים • שרידי הנמל	• איור חותם בליאן הראשון • איור חדר המטבח • איור חדר האוכל	—
11	בסמוך לדגמי כלי הלחימה	• דגמי כלי הלחימה	• כלי לחימה במצור	—	—
12	גת	• מבנה הגת • כתובת הפסיפס	• אופן השימוש בגת • כתובת הפסיפס השומרונית	—	—
13	מצוקי הכורכר	• המצוק מצפון לגן הלאומי	• היווצרות הכורכר וחשיבותו	—	—

דמות אביר צלבני

תיאור המסלול

בסמוך לשער הגן הלאומי נראה את כבשן הזכוכית **1**. נחלוף על פני מתחם הכניסה, שבו מבני השירותים והמזנון. נלך בשביל המרכזי של הגן הלאומי לכיוון צפון-מערב, ונראה מימיננו את החפיר החיצוני של העיר הצלבנית **2**. נמשיך עם השביל לאורך החפיר, עד שהוא מתעקל ימינה (צפונה). נגיע אל רחבה גדולה. פנייה ימינה תחבר אותנו אל בית הכנסת השומרוני **3**. נחזור על עקבותינו, ובפנייה שמאלה נעבור ליד רובע מגורים צלבני **4**. מעט לאחר מכן, משמאל לשביל נראה את נקודת התצפית על הווילה הרומית **5**. נתקדם צפונה, ושם נמצא פיצול בין השביל המזרחי המונגש לשביל המערבי, "שביל הים". אם אין צורך בשביל מונגש מומלץ לפנות אל "שביל הים", שם נראה שרידי מבנה מגורים צלבני ובורות מים מהתקופה הביזנטית. אם נמשיך צפונה על השביל המונגש (ולא נרד אל "שביל הים"), נחלוף ליד בור המים הקדום **6**. אם נמשיך ב"שביל הים", נראה את בור המים בדרכנו חזרה. נלך למצפור האשל **7**, אשר בו תצפית נוחה ויפה מערבה, אל הים, וגם לכיוון צפון ודרום. נמשיך צפונה עם השביל, ומזרחה לו נראה מבנה צלבני על גבי מבנה ביזנטי **8**. מעט לאחר מכן נוכל להבחין במרפסת הגשר שהוביל אל המבצר **9**, שמהווה נקודת תצפית טובה על המבצר **10**. בסיור במבצר עצמו נוכל לעצור בכמה נקודות מעניינות במיוחד: השער, החדר השרוף, חדר המטמון, מתקן טחינת קמח, חדר האוכל, המטבח והדון ז'ון (מגדל העוז).

לאחר היציאה מן המבצר נתבונן בדגמי כלי הלחימה **11**. בפיצול השבילים שנמצא שם ניתן לפנות ימינה ולהתחיל לחזור לכיוון הכניסה, או לפנות שמאלה כדי להגיע גם אל הגת **12** ולתצפית טובה על מצוקי הכורכר **13**. נחזור בשביל המזרחי, דרך עצי האשל ופינות הישיבה.

נושאי ההדרכה: כבשן הזכוכית הביזנטי, תעשיית הזכוכית בעת העתיקה
עזרי הדרכה: צנצנת זכוכית שקופה ובה חול ים

מהלך ההדרכה

נציג בפני המבקרים צנצנת זכוכית שקופה ובה חול ים ונשאל: מה הקשר בין שני הדברים – חול וצנצנת? ומה הקשר למקום שבו אנו נמצאים? נספר על תהליך ייצור זכוכית מחול בעת העתיקה: התיכו וערבבו חול, סודה וגיר, בתנור שחומם לטמפרטורה של לפחות 1,150 מעלות צלזיוס. לאחר ההתכה נוצר משטח זכוכית גולמית שעוביו כ־50 ס"מ. לאחר הצריפה פורקו משטח הזכוכית והכבשן, ולכן כל כבשן נועד לשימוש חד־פעמי. משטח הזכוכית פורק לגושים, אשר נמכרו לאומני זכוכית, שיצרו מהם כלים וחפצים בכבשן נפרד. לפנינו רצפת כבשן, אשר נותרו עליה שאריות של זכוכית גולמית. זהו אחד מכבשני הזכוכית השמורים ביותר בארץ. רוב הכבשנים, מכיוון שהיו חד־פעמיים, נהרסו בתהליך הוצאת הזכוכית. עד כה התגלו עדויות לכמה כבשנים באפולוניה ובסביבתה הקרובה, ונראה שתעשיית הזכוכית הגולמית הייתה אחד מענפי הכלכלה החשובים של העיר בתקופה הביזנטית. הזכוכית יוצרה בדרך כלל במקומות שבהם נמצאו חומרי הגלם וחומרי בעירה זמינים. אין פלא אפוא שאפולוניה, המוקפת חול ים, נמצאה מתאימה לתעשייה זו.

בני האדם יצרו חפצים מזכוכית כבר במצרים העתיקה, לפני 5,000 שנה. תחילה שימשה הזכוכית לייצור חפצים זעירים, קמעות, חרוזים וכדומה. עם התפתחות שיטת היציקה לייצור זכוכית (החל מהאלף השני לפני הספירה) החלו לייצר חפצי יוקרה מזכוכית לשימוש בארמונות המלכים. בשיטה זו יצקו זכוכית נוזלית לתוך תבניות, וגם הומצאו שיטות לצביעת הזכוכית בשלל צבעים מרהיבים. הדרישה לזכוכית רק הלכה וגברה, ולכן ניסו ליצור שיטות ואופני ייצור חדשים, הן לזכוכית עצמה והן לכלים ולחפצים שהוכנו ממנה. בתקופה הרומית הקדומה הומצאה שיטת הניפוח, וזו הלכה והשתכללה. שיטה זו שימשה את תושבי העיר אפולוניה בתקופה הביזנטית (בין המאה הרביעית למאה השביעית לספירה), אשר בנו כבשני זכוכית, כמו זה שלפנינו, על מנת לייצר זכוכית בכמות גדולה.

נושאי ההדרכה: הגנה על העיר הצלבנית, חפיר יבש, האביר ז'אק ד'און, המלכה מליסנדה והנסיכה מליסנדה, המתקן העגול בתוך החפיר
עזרי הדרכה: איורי החותמות, מפת העיר הצלבנית

מהלך ההדרכה

נפנה את תשומת לב המבקרים לחפיר, מבלי לומר את שמו של המבנה או את תפקידו (אפשר לומר: התבוננו בתעלה הגדולה הזו).
נשאל:

- האם תוכלו לשער מה עומק התעלה שלפנינו? ומה הרוחב שלה?
- מי לדעתכם יצר אותה?
- לאיזו מטרה היא שימשה לדעתכם?
- מדוע השקיעו כל כך הרבה אנרגיה, זמן, מאמץ ומשאבים בחפירת תעלה כה עמוקה ורחבה?

נסביר כי זהו חפיר. רוחבו עשרה מטרים ועומקו ארבעה מטרים במוצק. כבר בתקופה המוסלמית הקדומה הייתה העיר מבוצרת, אך בתקופה הצלבנית היה החפיר חלק חשוב במערך ההגנה על העיר. נשאל את המבקרים אם הם יודעים מהי התקופה הצלבנית ומדוע נזקקו בה לחפיר.

צלבנים היה כינויים של האנשים שהשתתפו במסעות הצלב: מסעות שיצאו מאירופה במטרה לכבוש את ירושלים, העיר הקדושה לנצרות ובה קברו של ישוע, מידי המוסלמים (העיר הייתה בשלטון מוסלמי משנת 638). בין המאות ה־11 וה־13 נערכו כמה מסעות כאלה, חלקם כלל לא הגיעו לירושלים והפכו למלחמות טריטוריאליות על מקומות אחרים. בעקבות מסעות הצלב קמו בארץ הקודש כמה מסדרים של אבירים־נזירים, ששמו לעצמם מטרה להגן על הצלבנים בארץ ישראל ועל העולים לרגל למקומות הקדושים.

בראשית ימיה נהנתה הממלכה הצלבנית משלטון ריכוזי חזק ויעיל, והצליחה לבסס את עצמה ככוח יציב ולכפות את עובדת קיומה על עולם האסלאם. אולם בתהליך איטי נחלש כוחה, והצלבנים נזקקו לא פעם להגנה ולביטחון. ביישובי הצלבנים היו

אלה רכיבים כמו מבצר, חומה, מגדלי שמירה וחפיר, ובלבושם של הצלבנים היו אלה שריון ומגן. חותמות הצלבנים מבטאות רכיבים אלה.

איור חותמות הצלבנים

לפנינו אפוא חפיר צלבני מהמאה ה־13 לספירה, שראשיתו בתקופה האסלאמית הקדומה. אנו עומדים בפינה הדרום־מזרחית של חומת העיר הצלבנית. במאה ה־13, העיר הצלבנית, שהייתה מוקפת עד אז בחומה בלבד, התכוננה למצור וללחימה מול הסולטן הממלוכי ביברס. על מנת להוסיף אמצעי הגנה חפרו הצלבנים את החפיר הזה מסביב לעיר, כדי שישמש קו הגנה חיצוני.

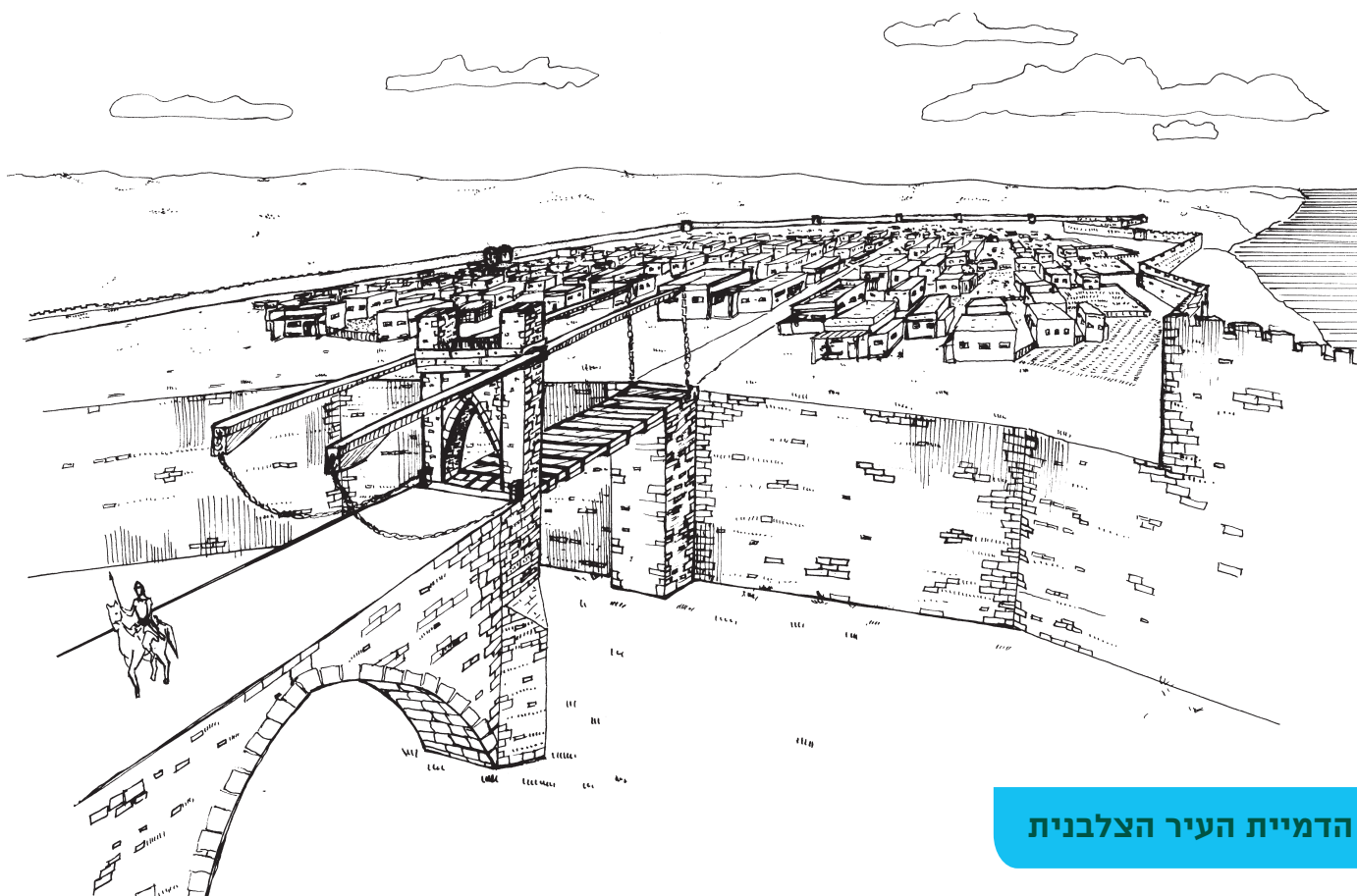
נשאל: איך הגן החפיר על העיר? נספר שהדימוי של חפיר מלא מים לקוח מאירופה וממחוזות אחרים, שהמאפיינים הגיאוגרפיים והאקלימיים שלהם שונים מאלה של ארץ ישראל. כאן מים הם מצרך נדיר, ורובם המוחלט של החפירים בארץ היו יבשים. אבל גם כך החפיר סיפק הגנה, בהיותו מכשול מאתגר לאויבים ולפולשים: הוא מנע התקפה ישירה של חיילים רגליים ופרשים וחייב שימוש בכלי מצור ובסוללות, שאותם נראה בהמשך הסיור, ובכך עיכב את הלחימה.

נפנה את תשומת לב המבקרים לשני רכיבים – שרידי מגדל השמירה, הבולט לתוך החפיר, ומתקן עגול שנמצא בתחתית החפיר – ונבקש מהם לשער למה הם שימשו. נספר כי ההשערה המקובלת היום בקרב הארכיאולוגים היא שמדובר בבנייה קדומה יותר, שאינה קשורה לתקופה שבה החפיר שימש להגנה. מכיוון שהמבנה מטויח ובעל נפח, סביר להניח ששימש בור מים.

נשאל: מאיזה כיוון לדעתכם אין צורך בחפיר לשם הגנה על העיר אפולוניה? מדוע?

נספר שהחפיר הקיף את אפולוניה משלושה כיוונים בלבד: מדרום, ממזרח ומצפון. מצד מערב זכתה אפולוניה להגנה טבעית בשל מצוק הכורכר הגבוה, ולכן לא היה צריך לבנות שם חפיר.

נראה למבקרים את איור העיר הצלבנית ובו החפיר אשר הגן על העיר.

הדמיית העיר הצלבנית

נסכים: הים ומצוק הכורכר הטבעי, המאפיין את רצועת מישור החוף של ישראל, הם כלי הגנה חשובים להגנה על עיר מפני פלישה, וכך גם החפיר העמוק המאפיין את הבנייה הצלבנית (האירופאית). נוכחות המצוק וזמינות חומר הגלם לבנייה (כורכר) הם חלק מהיתרונות שיש למיקום העיר על קו החוף, ליד הים. אולם, לא כל התרבויות ראו במיקום זה יתרון. היו תקופות שבהן מי שחי כאן עשה זאת למרות הים, ולא בגלל הים, כלומר, ראה את מיקומו כ"אין ברירה" ולא כבחירה. בהמשך הסיור נפגוש גם שרידים מתקופות ומתרבויות אלה.

החפיר באפולוניה

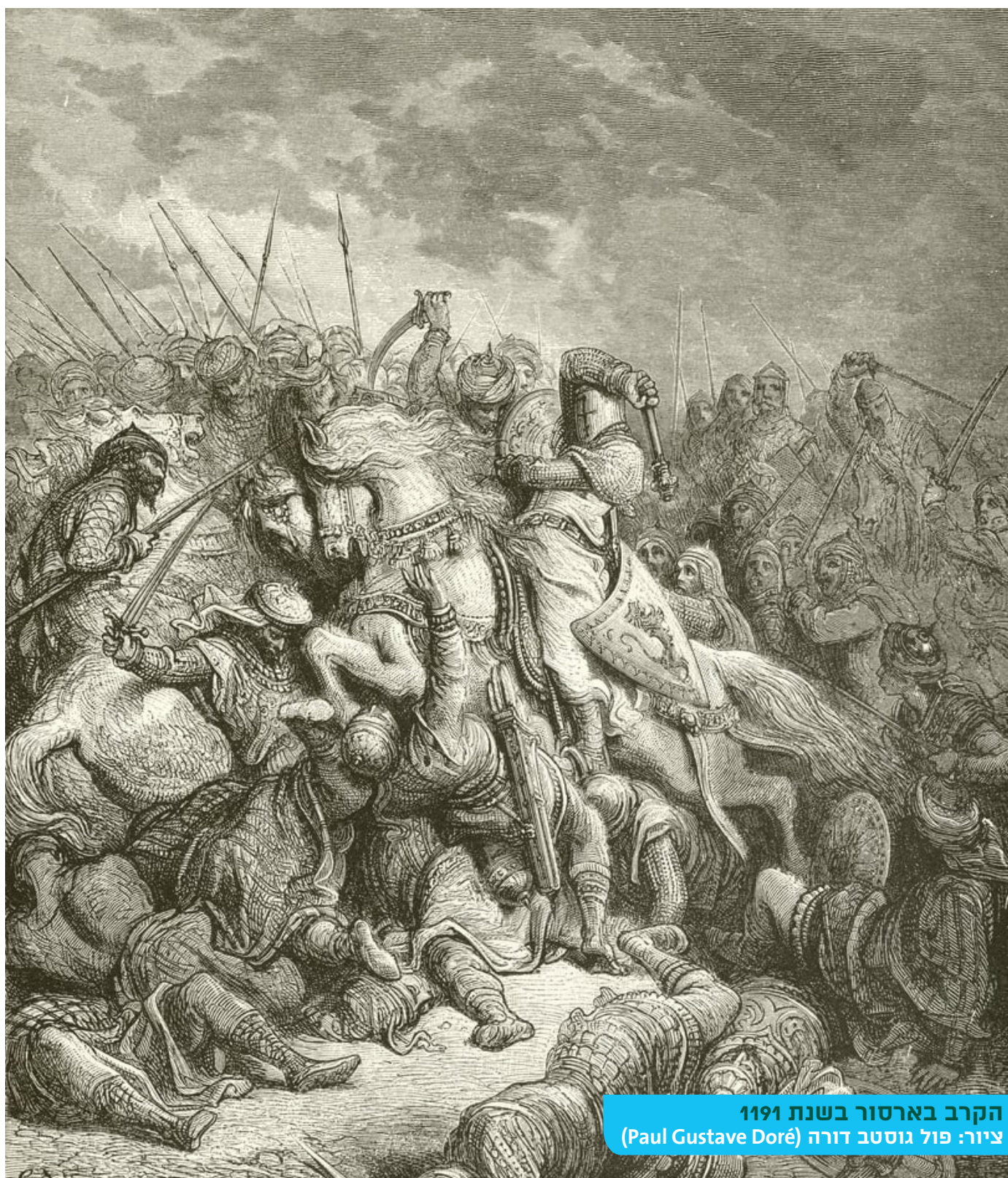

ז'ראר ד'אווון (GERARD D'AVESNES) וז'אק ד'אווון (JACQUE D'AVESNES) - קורותיהם של אבירים צלבניים

ז'ראר ד'אווון היה נציגו של המפקד הצלבני גוטפריד מביון בארסוף המוסלמית, כאשר הטיל גוטפריד מצור על ארסוף. בדצמבר 1099 החליטו תושבי העיר לקחת אותו כבן ערובה, וכדי להרתיע את הצלבנים מלתקוף הם קשרו אותו לצלב והציבו אותו על החומה אל מול הצלבנים. מעשה זה רק הגביר את רצונם של הצלבנים לכבוש את העיר. תחנוניו של ז'ראר וצעקותיו לא עזרו, וגוטפריד המשיך בהתקפה. למרות נחישותם של הצלבנים המצור נכשל וכל אמצעי המצור של הצלבנים נשרפו. למרות הסרת המצור המשיך גוטפריד להציק לתושבי העיר בפעולות צבאיות, עד שלבסוף חתמו תושבי העיר על הסכם כניעה מולו.

לאחר חתימת ההסכם הופיע ז'ראר ד'אווון לפתע בירושלים, כשהוא בריא ושלם. שחרורו נעשה כצעד של רצון טוב מצד התושבים והתקבל בברכה על ידי הצלבנים. בתור פיצוי על סבלו הרב קיבל ז'ראר כנחלה את האדמות והמבצר של אברהם הקדוש בחברון.

ז'אק ד'אווון היה קרוב משפחתו של ז'ראר, שנולד בערך בשנת 1152 בצרפת. בשנת 1180 נשא לאישה את אדל דה גיס (Adèle de Guise), ולזוג נולדו שמונה ילדים. בשנת 1187 הפסידו הצלבנים בקרב קרני חיטין, אשר הכריע את גורל ממלכת ירושלים הראשונה, משום שבעקבותיו נפלו ערי הצלבנים בזו אחר זו לידי המצביא המוסלמי המהולל צאלח א-דין. בשנת 1191 יצא לדרך מסע הצלב השלישי, ובראשו עמד המלך האנגלי ריצ'ארד לב הארי. הקרב החשוב ביותר של מסע זה התרחש כאן, באפולוניה (שאז נקראה ארסור, ראו בהמשך). ז'אק ד'אווון נפל בקרב בארסור ב־7 בספטמבר 1191, וסביבו נמצאו 15 גופות של חיילים מוסלמים, שאותם הרג ככל הנראה. כהוקרה על גבורתו בקרב הורה ריצ'ארד לב הארי להביאו לקבורה בטקס אשכבה בכנסיית הגבירה הקדושה בארסור.

הקרב בארסור בשנת 1191
ציור: פול גוסטב דורה (Paul Gustave Doré)

מליסדנה ומליסנד – סיפוריהן של שתי מנהיגות צלבניות

המלכה מליסנדה

במשך כעשרים שנה (1131-1153) שלטה המלכה מליסנדה בממלכת ירושלים הצלבנית. בתקופה זו לא היו הנישואים נתונים לבחירתם של בני הזוג המיועדים, אלא נעשו משיקולים כלכליים או פוליטיים ושימשו ליצירת בריתות. המלך בלדווין השני, ממנהיגי מסע הצלב הראשון ואביה של מליסנדה, השיא אותה לפולק מאנז'ו, והשניים שלטו יחד על כס המלוכה. לאחר מות אביה נישל פולק את מליסנדה מרוב סמכויותיה, ואף האשים אותה בניאוף. תומכיה של מליסנדה חוללו הפיכה והצליחו להחזירה לשלטון. מליסנדה ופולק התפייסו והמשיכו לשלוט יחד, עד שבשנת 1143 הוא מת בתאונה בעת מסע ציד. מליסנדה הפכה לשליטה יחידה, והייתה מוערכת מאוד בתחום הצבאי, הדתי והאזרחי.

הנסיכה מליסנד

מליסנד הייתה בת למשפחת אצולה אשר שלטה בארסור עד לנפילתה בידי צאלח א־דין בשנת 1187. בשנת 1192, עם חתימת הסכם השלום בין הצלבנים למוסלמים, חזרה נחלת ארסור למשפחת האצולה, והסניור (האדון הפיאודלי) המקומי, יוהאנס מארסור, שב לשלוט בעיר. יוהאנס, שהיה אחיה של מליסנד, נהרג בשנת 1198 בתאונה במהלך מסע ציד ביער של ארסוף, בעת שכובעו נתלה על ענף והוא נחנק ומת. מאחר שליוהאנס לא היו צאצאים, עברה הנחלה לידי אחותו מליסנד. מליסנד לא רצתה לנהל את הסניוריה (השטח בבעלות הסניור), ועל כן התחתנה עם אציל לא מפורסם בשם טריקוס מאורקה. לאחר שנת 1200 נפטר טריקוס, ומליסנד נישאה בשנית, הפעם לז'אן ד'איבלין, הסניור של ביירות, או כפי שנודע מאוחר יותר, "הזקן מביירות". משפחת ד'איבלין הייתה מהמשפחות החזקות בממלכה הצלבנית, וקרנה של מליסנד עלתה. לזוג נולדו שישה ילדים, שהרביעי ביניהם ירש את אביו ונקרא ז'אן השני מארסור. לז'אן השני מארסור מיוחסת בניית המבצר של ארסור, שבו נבקר בהמשך הסיור.

נושאי ההדרכה: הכתובת בפסיפס בית הכנסת, השומרונים

מהלך ההדרכה

נשאל את המבקרים: אילו יישובים בישראל הם "מעורבים", כלומר חיים בהם כמה עמים או כמה דתות יחד (לדוגמה, יפו, עכו, חיפה וירושלים הן ערים מעורבות)? נספר כי גם לאורך ההיסטוריה חיו במרחב הגיאוגרפי הזה כמה עמים, זה לצד זה, בתקופות מסוימות. כך היה גם כאן, באפולוניה. נספר כי לכל עם הייתה סיבה משלו להתיישבות בארץ, והייתה לו תרבות מיוחדת משלו, שכללה מסורות, אומנות, שפה, צורת בנייה וסמלים שונים. נתבונן יחד עם המבקרים בפסיפס, ונפנה את תשומת ליבם לכתובת. נספר שהכתובת שמופיעה בפסיפס מתוארכת למאה השישית לספירה, כלומר, לתקופה הביזנטית, שבה שלטו בארץ הביזנטים (=הרומאים לאחר שהתנצרו). נציין כי הכתובת היא דו-לשונית, כלומר מורכבת משתי שפות שונות, מה שמעיד על שילוב של שני עמים. נשאל את המבקרים: מאילו שתי שפות אתם חושבים שמורכבת הכתובת? נספר כי הכתובת כתובה ביוונית (האותיות החומות) ובשומרנית (האותיות השחורות).

באפולוניה חיו שומרונים לצד הביזנטים. הכתובת באבני הפסיפס החומות היא ביוונית עתיקה, וכתוב בה: "אל אחד ויחיד שעוזר לגדיונה וליליאנוס ולכל הראויים". באותיות השחורות נכתב בכתב שומרוני עתיק "פעל עבדה", כלומר, "(נעשה מ)ממונם במקום הזה". נשאל: מאיזה כיוון קוראים את הכתובת? נסב את תשומת לב המבקרים לכך שכדי לקרוא את הכתובת יש לעמוד ממערב, כך שהמבט מופנה מזרחה. במזרח נמצא הר גריזים, המקודש לעדה השומרנית. מתוך יופיו ומורכבותו של הפסיפס ניתן להסיק כי הייתה זו אוכלוסייה מבוססת (נדרשים משאבים לצורך בניית רצפות פסיפס). משערים שמטרת המבנה שהוקם כאן בתקופה הביזנטית הייתה לשמש את הפולחן השומרוני (בית מדרש או בית כנסת), והוא המשיך לתפקד כמבנה דתי גם בתקופות מאוחרות יותר. גומחה מעוגלת שנקבעה בקיר הדרומי של המבנה מרמזת שהמבנה אולי שימש כבית תפילה מוסלמי בתקופה האסלאמית הקדומה (במאות השביעית והשמינית לספירה).

באפולוניה נמצאה כתובת נוספת בעלת אופי דומה (כתובה ביוונית ובשומרונית), ונראה אותה בהמשך סיורנו.

השומרונים

יש הסבורים כי מקורה של עדת השומרונים הוא בבני ישראל. שפתם של השומרונים דומה לעברית העתיקה, ואורח חייהם מתבסס על נוסח ייחודי של התורה. הדת השומרונית מבוססת על האמונה כי השומרונים הם "השומרים", כלומר שומרי התורה על פי הנוסח המצוי בידם. הסברה העיקרית היא כי שכאשר הגלו האשורים (שכבשו את צפון ארץ ישראל) את עשרת שבטי הצפון בשנת 722 לפנה"ס, נשאר במקום קומץ יהודים. שיטת הכיבוש של האשורים כללה הבאת אוכלוסייה זרה להתיישב במקום הכיבוש, וכך היהודים שנשארו במקום התבוללו עם הזרים, אך דבקו באמונתם בחוקי התורה של התקופה. לאורך ההיסטוריה חיו השומרונים לצד העמים השונים בארץ ישראל. עד היום ממשיכים השומרונים לשמור על אמונתם, וגם כיום יש בישראל קהילה קטנה של שומרונים, שעיקרה בחולון.

כתובת הפסיפס בבית הכנסת

נושאי ההדרכה: היכרות עם חיי היומיום של הצלבנים
עזרי הדרכה: איור של חייל צלבני

מהלך ההדרכה

בשטח שלפנינו שרידי בתים בשכונת מגורים מהתקופה הצלבנית (בתקופה זו נקראה אפולוניה בשם ארסור). חלק מקירות הבתים מושתתים על שרידי מבנים מהתקופה האסלאמית הקדומה.

בתקופות העתיקות נהגו רוב האנשים לבנות את בתיהם מהחומרים הזמינים ביותר, אלה שנמצאים קרוב לבית. למשל, בקוטב בנו בתים מקרח, באירופה – מעץ, בהרי הגליל ובירושלים – מאבן גיר. במישור החוף החומר המקומי הזמין הוא אבן הכורכר, המורכבת מחול וגיר. רק עשירים הרשו לעצמם להביא חומרים טובים יותר מרחוק במחיר יקר.

נזמין את המבקרים לדמיין כיצד נראו חיי היומיום של מי שחיו במגורים אלה. נשאל: איך לדעתכם נראו חיי היומיום שלהם? כמה אנשים חיו בבית אחד? בחדר אחד? כיצד חיממו את הבית? כיצד האירו אותו? מהיכן הביאו מים לשתיה, לבישול ולמקלחת? איך הסתדרו הצלבנים – האבירים, הנסיכות והנסיכים האירופאים – במדינה היס-תיכונית החמה שלנו? איך הם נעו עם השריונים הכבדים והשמלות העבות?

נספר כי זה רובע מגורים רגיל, לא ארמון, טירה או מבצר. בהמשך הסיור נראה גם כיצד נראה ארמון וכיצד נראתה וילה, אם כי מתקופה אחרת, ונוכל להבחין בהבדלים בגודל המבנים, במיקומם ואולי במאפיינים נוספים שלהם.

איור חייל צלבני

נושאי ההדרכה: היכרות עם חיי היומיום של עשירי האימפריה הרומית, תרבויות שונות ששלטו באפולוניה והשמות שהעניקו לעיר
עזרי הדרכה: טבלת שמות העיר, איור שחזור הווילה הרומית

מהלך ההדרכה

נתבונן מן המצפור על שרידים מהתקופה הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה. נספר כי לכל תקופה מאפיינים משלה, וכי כל תרבות ששלטה באזור גם שינתה את שם העיר.

1 ארשוף – הפיניקים: הפיניקים היו עם של יורדי ים מלבנון, שהתיישבו בארץ ישראל בתקופה הפרסית, במאה הרביעית עד השישית לפנה"ס. המקום נקרא על שם אל הסער והמלחמה הפיניקי רשף, שמשמעות שמו היא אש, ניצוץ, שלהבת (הרחבה על הפיניקים ראו בנספח א').

2 אפולוניה – ההלניסטים: במאה ה־4 לפנה"ס כבשו ההלניסטים את ארץ ישראל. כמו הפיניקים לפנייהם, הם קראו למקום על שם אחד משניים־עשר האלים במיתולוגיה שלהם, אפולו. אפולוניה = העיר של אפולו. אפולו נחשב לאל המתווך בין בני האנוש לאלים.

3 אפולוניה – הרומאים: העיר המשיכה להשתמש בשם זה גם בתקופה הרומית.

4 סוזוסה – הביזנטים: בשנת 313 לספירה, האימפריה הרומית ששלטה גם בארץ ישראל הכריזה על הנצרות כעל דתה הרשמית של האימפריה. לכן, אין זה יאה לשמור על שמה האילי של העיר ושם העיר הפך ל"סוזוסה", שמשמעו "(העיר) של המושיע". המושיע, כלומר ישו. בתקופה זו הגיעה העיר לשיא פריחתה והשתרעה על שטח של כ־280 דונמים. היו בה מעגן סירות, גידולים חקלאיים ותעשיית זכוכית.

5 ארסוף – המוסלמים: המוסלמים כבשו את העיר במאה ה־7 וקראו לה שוב על שם האל הפיניקי רשף.

6 ארסור – הצלבנים: בשנת 1101 כבשו הצלבנים את העיר באמצעות צי ספינות מרשים, ועיוותו מעט את השם המוסלמי־פיניקי. הצלבנים בנו בעיר מבצר וסביב העיר חפיר.

ניתן לשחק משחק התאמות או משחק הזיכרון עם שמות התקופות ושמות העיר (ראו בהמשך העמוד).

נספר כי לאחר שהמוסלמים כבשו את העיר בשנית (בתקופה הממלוכית), הם שרפו את המבצר שבה. במשך שנים לא הייתה אפולוניה מיושבת, ובתקופה העות'מנית נכרתו עצי היער שהיו סביבה לצורך שימוש בהם כחומרי בנייה ובעירה. אבל, כפי שראינו, לפני כן היה בה רצף התיישבותי ארוך, הנפרש על פני כמעט אלפיים שנה. נציין כי ברחבי הגן הלאומי ניתן לראות שרידים מכל התקופות הללו, ולגלות כיצד חיו את חייהם העמים השונים שהתגוררו כאן. קודם ראינו שרידים מהתקופה הצלבנית, וכאן, מן המצפור, אפשר לראות שרידים מהתקופה הרומית (וילה), מהתקופה הביזנטית (מתקני אחסון. אחת ההשערות היא שכאן הכינו את רוטב הדגים המפורסם והמסריח הנקרא גרום בסלסמנטה) ומהתקופה המוסלמית (חומה). נפנה את תשומת לב המבקרים לשרידי הווילה הרומית: לגודלה, למיקומה ולחומר שממנו היא עשויה.

פיניקים	ארשוף
הלניסטים	אפולוניה
רומאים	אפולוניה
ביזנטים	סוזוסה
מוסלמים	ארסוף
צלבנים	ארסור

נזמין את המבקרים לדמיין שאין להם מגבלות כלכליות כלל, והם יכולים להרשות לעצמם לבנות כאן את בית חלומותיהם. נשאל: כיצד הוא יראה? מה יהיה בבית כזה? האם הוא יהיה דומה לווילה שלפנינו?

נסביר, שכמו היום, גם בתקופה הרומית רצו הרומאים האמידים לבנות את בתיהם עם:

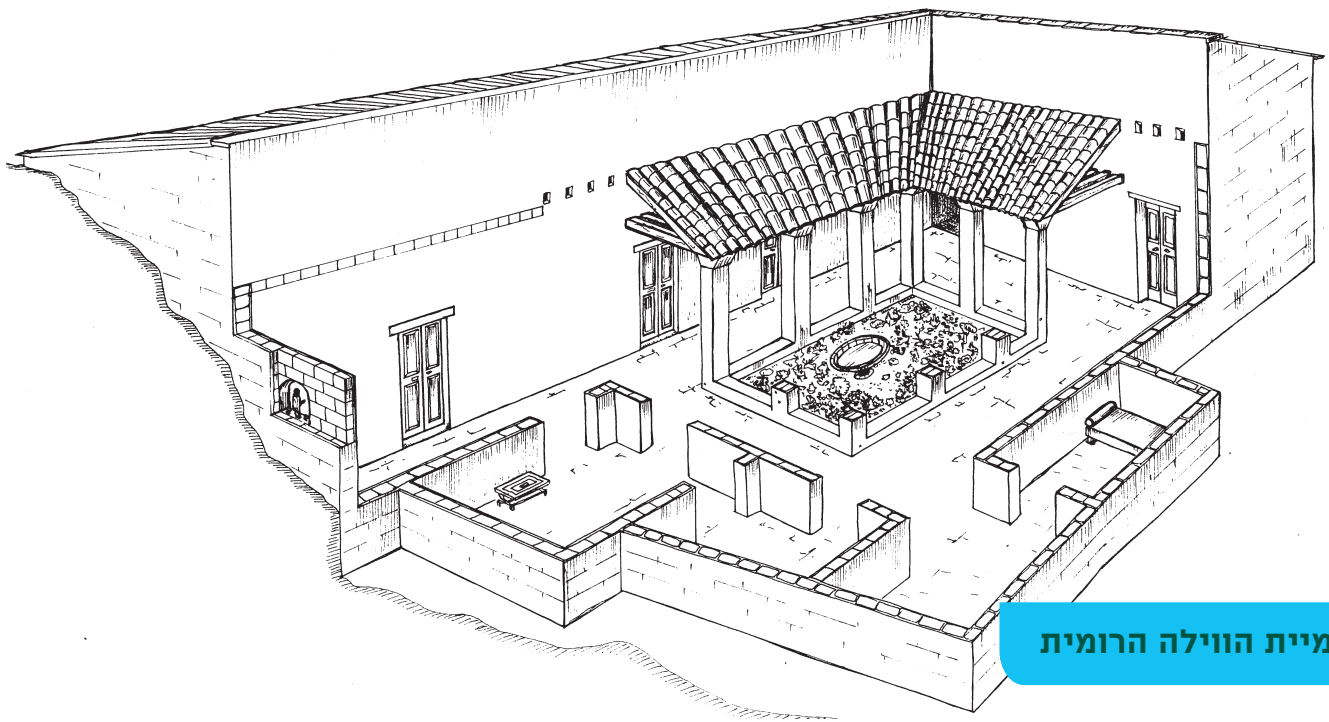
- נוף לים. זו הווילה היחידה באזור שניתן לראות בבירור כי היא צופה אל הים.
- חצר גדולה. בווילה זו החדרים היו מסודרים סביב חצר מרכזית גדולה המוקפת עמודים.
- חדרי רבים.
- אור טבעי. גם היום אנחנו מעדיפים בתים מוארים, ועל אחת כמה וכמה העדיפו כך בתקופות קדומות, שבהן לא היה חשמל. נציין כי האור מתקשר גם לשמו של המקום בתקופה זו, אפולוניה, על שם האל אפולו, שהיה גם אל השמש ואל האור (הרחבה על האל אפולו ראו בנספח ב').

נראה למבקרים את האזור שבו מוצגת הצעת שחזור של הווילה הרומית. נזמין אותם לדמיין איך נראו החיים בווילה רומית כל כך גדולה ומפוארת: בשמים, מאכלים... הרומאים היו אוכלים ושותים בשכיבה על הצד, במיטות מיוחדות.

הרומאים העשירים אהבו לערוך משתאות חגיגיים עשירים בין ובמטעמים (חלקם מיובאים ממקומות אחרים בעולם). בחצר הפנימית הגדולה, שאפיינה את הבתים הרומאיים, הייתה לרוב גם מזרקה או בריכת מים מתוקים לנוי, שהייתה סמל לשפע. בתי האמידים היו מקושטים בפסלים, בפסיפס ובפרסקאות (ציורי קיר). הצבעים שבהם השתמשו לצביעת הפסלים והקירות היו צבעים טבעיים, שאינם נשמרים לאורך זמן, ולכן נדיר לראות שאריות של צבע מהתקופה (לכן הפסלים הרומאיים שאנו מכירים הם לבנים לחלוטין, שכן הצבע לא השתמר על האבן).

נספר כי בכתבי יוסף בן מתתיהו מוזכרת עיר בין קיסריה ליפו הנקראת אפולוניה. העיר נחרבה בידי אלכסנדר ינאי, ממלכי השושלת החשמונאית, בשנים 132-135 לפנה"ס, ונבנתה מחדש בימי הנציב הרומי גאביניוס, במאה הראשונה לספירה. בתקופה זו, במסגרת שיקום העיר, נבנתה הווילה הרומית שאנו רואים כאן. זהו

השריד היחיד שנותר כאן מהתקופה הרומית, והוא מצביע על העושר שהיה מנת חלקם של התושבים הרומאים בארץ ישראל באותה תקופה.

הדמיית הווילה הרומית

אחרי הווילה הרומית נמשיך בשביל ונגיע לפיצול שבילים. פנייה ימינה תיקח אותנו לשביל הנגיש, אשר יש בו בור מים משוחזר (עם דלי). השביל השמאלי הוא "שביל הים", אשר בו ממצאים רבים. אם אין קשיי הליכה, מומלץ ללכת ב"שביל הים" ולחזור בשביל הנגיש. אם לא עצרנו ליד רובע המגורים הצלבני (תחנה 4), נפגוש מעט אחרי תחילתו של "שביל הים" רובע מגורים צלבני נוסף (תחנה 6). אם עצרנו והדרכנו ברובע המגורים הקודם, מומלץ שלא לעצור כאן שוב. בהמשך השביל נחלוף ליד ארבע בריכות מים מרובעות ומבנה אגירה עגול.

בריכת מים

בריכות מים ומתקן אגירה מטויח

נושאי ההדרכה: אופן השימוש בבור המים

מהלך ההדרכה

בור המים נחצב במטרה לאסוף ולאגור מי נגר עילי (מי גשמים). זהו מתקן אשר יש לו אגן ניקוז עילי (המשטח שממנו נאספים המים), תעלות הולכה, אגן שיקוע ופתח שממנו נשאבים המים. האבן שבאמצעה חור, המונחת על פתח הבור, נקראת "חוליה". הפתגם "אין הבור מתמלא מחולייתו" מבטא את מבנה בור המים: הבור אינו יכול להתמלא ממי גשמים הנכנסים ישירות אל פתח הבור, אלא ממי גשם הזורמים על פני הסלע ומתנקזים בתעלות אל בור שיקוע הצמוד לפתח הבור וממנו אל תוך הבור. אחד ההסברים לכוונת הפתגם הוא שאדם לא יכול לספק את כל צרכיו בעצמו מבלי להזדקק לעזרת אחרים.

נושאי ההדרכה: השערות לגבי שימושיו של מתקן האגירה, מסגד סידנא עלי והזיירות, מבנה הטיגארט

מהלך ההדרכה

בשנת 1099 נכבשה ירושלים ונוסדה הממלכה הצלבנית, אשר כמו שטחי כיבוש אחרים של הצלבנים נקראה גם "צרפת שמעבר לים" (אוֹטְרֶמֶר, בצרפתית: outre-mer), מונח שמקביל ל"חוץ לארץ" (חו"ל). המונח מבטא את המהות האירופוצנטרית של הצלבנים, ואת העובדה שעבורם הים היה "אוהב", משום שהם היו זקוקים לו כערוץ של קשר עם מולדתם. נספר כי אנו נמצאים על תוואי חומת העיר הצלבנית. הצלבנים השתלטו על ערי החוף של ארץ ישראל, וכך השיגו גישה לים התיכון וקשר עם ארצות אירופה. את המבצר בנו מעל הנמל, כדי לשמור על גישה ישירה לים. במצפור נמצא גם מתקן אגירה גדול יחסית, עגול ומטווח, שבעבר חשבו שהוא כבשן סיד.

מתקן האגירה במצפור האשל

כאשר ארכיאולוגים הגיעו לכאן לראשונה הם הבחינו בשאריות שריפה, והסיקו כי מדובר בכבשן סיד מהתקופה העות'מנית. כבשן סיד הוא מתקן תעשייתי עם כיפה, אשר בו שרפו אבן גיר בטמפרטורות גבוהות, במטרה להכין סיד. היו לוקחים אבן גיר ומחממים אותה בחום גבוה במשך זמן רב (לפעמים כמה ימים), עד שהיא הייתה מתפרקת לחומר שבו ניתן להשתמש לבניית תשתיות.

בשנים האחרונות הוצעה השערה חדשה, כי אין זה כבשן סיד, אלא בור מים, אשר נבנה לפני כ־150 שנה. בורות מים היו נפוצים לאורך כל ההיסטוריה, ובאמצעותם הצליחו בני האדם לאגור מי נגר עילי (מי גשמים). בתקופה העות'מנית לא התקיים יישוב באפולוניה, ולכן משערים כי הבור שימש את הכפר הערבי אל־חרם ("המקום הקדוש", בערבית), ששכן בסמוך עד מלחמת העצמאות.

נפנה את תשומת לב המבקרים לצריח המסגד סידנא עלי, הנמצא מדרום לנו וניתן לראותו היטב מכאן. במסגד קבור הקדוש המוסלמי עלי בן־עולים, מצאצאי החליף עומר בן אל־ח'טאב. לפי המסורת הערבית, עלי נהרג בקרבות שנערכו נגד הצלבנים באזור זה בערך בשנת 1250. אך לפי הכתובים, עלי בן־עולים מת כבר ב־1081, ולכן ייתכן שנהרג בקרב מול הביזנטים, הרבה לפני הגעת הצלבנים. המבנה הנוכחי של המסגד הוקם בשנת 1481, בתקופה הממלוכית. כיום המסגד פעיל.

במבנה, כמו בקברי קדושים נוספים בארץ, נערכו "זיירות", ביקורים באתרים מקודשים שאינם הכעבה במכה, לשם תפילה או עבודה פולחנית אחרת (משמעות המילה "זיירה" היא פגישה או ביקור. העלייה לרגל לכעבה מכונה חג'). אנשים נהגו לעלות לרגל לקבר ולהישאר במתחם במשך שבועות רבים על מנת לערוך טקסים וחגיגות עממיות. מקום מפגש זה היווה מרחב לעניינים חברתיים כגון שידוכים. כדי להפגין את יכולתם הפיזית היו הגברים הצעירים משתתפים במשחקי ראויה של קרבות והתגוששויות, תחרויות סוסים ומשחקי מלחמה למיניהם.

דרומית למסגד נמצא מגדל מים מתקופת המנדט הבריטי, וצפונית למסגד ניתן להבחין גם במבנה הטיגארט – תחנת משטרת חופים בריטית. שוטרי התחנה הצליחו ללכוד את אוניית המעפילים "ברל כצנלסון" לאחר הגעתה לחוף שפיים ב־23.11.1945. מאתיים מעפילים הספיקו להסתתר בחוף, וכעשרה מהמעפילים וכמה מאנשי

הפלמ"ח נתפסו ונעצרו. הפלמ"ח הגיב בפיצוץ תחנות המשטרה בסידנא עלי ובגבעת אולגה. למחרת הפעולה פרצו חיילים בריטים לקיבוץ שפיים בחיפוש אחר נשק, חומרי חבלה וראיות למעורבות החברים בפיצוץ. כיום משמש המבנה מעון לנוער בשם מצפה ים.

נושאי ההדרכה: חפירת אפולוניה מנקודת מבטו של הארכיאולוג

מהלך ההדרכה

לפנינו שרידים מתקופות שונות. ניתן לראות כי המבנה העליון בנוי מאבנים קטנות ולא מסותתות, וכי במבנה התחתון יש בריכות ורצפות פסיפס. המבנה העליון מתוארך לתקופה הצלבנית המאוחרת (המאה ה־13 לספירה) והתחתון לתקופה הביזנטית (המאה הרביעית עד השביעית לספירה). שכבה מייצגת שלב אחד של יישוב ותקופה מייצגת פרק זמן ארוך, אשר יכולות להיות בו כמה שכבות. חפירה כזו יכולה להיעשות בחתך במקום שבו החופר מעריך שיש סיכוי למצוא כמה שכבות. בדרך כלל, ארכיאולוג עובד לאור שאלת מחקר המתייחסת לתקופה המרכזית של האתר, ולכן יעדיף לחפור שכבה מסוימת על שטח נרחב. באפולוניה, לרוב זו השכבה העליונה, מהתקופה הצלבנית, אף על פי שבכמה מקומות, כמו זה שלפנינו, הגיעו החופרים גם לתקופות שמתחת (האסלאמית הקדומה והביזנטית). לכן, השכבות של שרידי המבנים האופייניים לתקופות שונות הן הזדמנות להסביר על מקצוע הארכיאולוגיה ועל שיקול הדעת של הארכיאולוג המתכנן לחפור באתר כלשהו.

מקורה של המילה ארכיאולוגיה הוא ביוונית עתיקה, והיא מורכבת משתי מילים: ארכיוס, שפירושה עתיק, ולוגוס, שפירושה תורה. הארכיאולוגיה היא תחום מדעי החוקר את התרבות האנושית העתיקה דרך גילוי, תיעוד, פענוח וניתוח של תרבות חומרית (כמו אדריכלות וחפצים) ושרידים מהצומח ומהחי (כמו זרעים ועצמות). הארכיאולוגים הם כמו בלשים, אשר מתוך ממצאים וסימנים והצלבתם עם מקורות נוספים (למשל, טקסטים עתיקים) חושפים ומגלים מה התרחש בעבר.

כמו בכל עבודת בילוש, מתוך הממצאים נובעות לפעמים כמה תיאוריות, ולעיתים אין הארכיאולוגים מסכימים ביניהם לגבי שימושיו של מבנה או חפץ מסוים שנמצא בחפירה, או אפילו לגבי התיארוך שלו.

הארכיאולוג שחופר באתר עתיקות מעוניין לדעת כמה שיותר על התקופות השונות שבהן הייתה התיישבות באתר, ולכן הוא ישאף לחפור לפחות במקום אחד באתר עד הסלע או עד "האדמה הבתולה" (כלומר אדמה שאין בה עתיקות).

בשלטי הדרכים אפולוניה מכונה "תל ארשף", ואומנם יש בה הצטברות של שכבות זו על גבי זו, אך בז'רגון הארכיאולוגי מקובל לכנות תל רק אתר שיש לו גם נראות של תל (במבט מהצד נראה כמו טרפז). לכן, זו שגיאה מדעית לקרוא לאפולוניה "תל".

נושאי ההדרכה: ההגנה על המבצר הצלבני

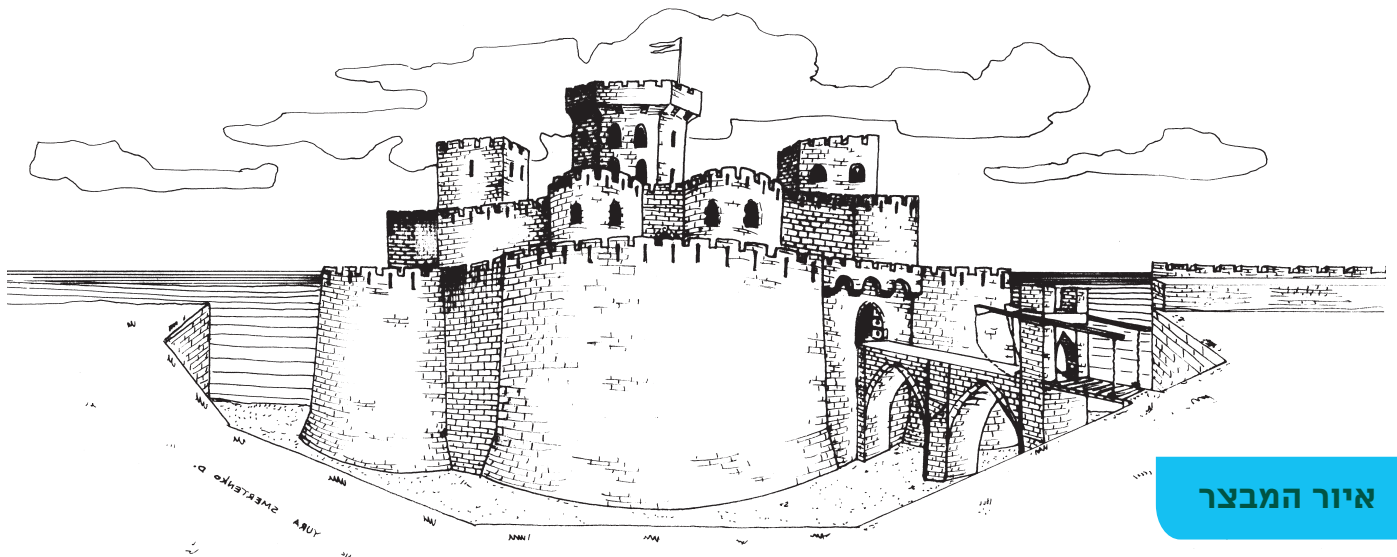
עזרי הדרכה: איור שחזור המבצר

מהלך ההדרכה

לאחר המפלה שנחלו הצלבנים מידי המוסלמים בהנהגת צלאח א־דין בקרב המפורסם בקרני חיטין (1187), נפלה ארסור לידי המוסלמים, שהחזיקו בה במשך ארבע שנים. אז היא שבה לידי הצלבנים לאחר הניצחון המזהיר של ריצ'ארד לב הארי על צלאח א־דין ב"קרב ארסוף" במסגרת מסע הצלב השלישי. בשנת 1241 נבנה המבצר. מבט לכיוון המבצר יחשוף בפנינו את החפיר, שרוחבו כ־30 מטר ועומקו כ־14 מטר, ואת הכניסה העקיפה למבצר (בצורת האות ר), שמטרתה להאט את התוקפים. התצפית נמצאת מעל ראש הגשר, וניתן להבחין בשרידי העמודים שתמכו את הגשר.

בנוסף, היו במבצר שלוש מערכות ביצורים. מערכת הביצור החיצונית כללה חומת תמך, מגדלים חצי־עגולים ושער. המערכת הפנימית הייתה קיר היקפי, בגובה של כ־6 מטר, שתחם את המערכת החיצונית והיה גבוה ממנה. מערכת הביצור השלישית הייתה מגדל העוז (דון ז'ון), שנישא לגובה של עשרה מטרים. נראה למבקרים את איור המבצר.

איך בכל זאת אפשר לתקוף מקום שמוגן כך? בהמשך הסיור נראה את התשובה לשאלה זו.

איור המבצר

נושאי ההדרכה: השימושים השונים בחדרי המבצר, חיי היומיום של הצלבנים, שרידי הנמל

עזרי הדרכה: איור חותם בליאן הראשון, איור חדר המטבח, איור חדר האוכל

מהלך ההדרכה

שער

שער המבצר, בהיותו הכניסה למבצר, הוא גם נקודת תורפה, משום שהוא מקל על האויב להיכנס. משום כך השער מוגן בקירות עבים, בדלת עץ שעובייה 20 ס"מ, בקורת עץ שעובייה כ-15 ס"מ שחסמה את הדלת, ובשבכת מתכת שיורדת מעל דלת העץ ועובייה 15 ס"מ (מידע זה אפשר להסיק על פי המסילה האנכית של השבכה שהשתמרה באומנות). מעבר השער כולל סף אבן, התחום ממזרח על ידי עמוד גרניט בשימוש משני, וממערב על ידי עמוד שיש שעובד כמדרגה.

בטביעת החותם של בליאן הראשון, הסניור של ארסור בין השנים 1258-1261, מתואר המבצר הצלבני בצורה סכמתית. ניתן להבחין בחומה ההיקפית, בשער המוגן על ידי שני מגדלים עגולים למחצה, בשני מגדלי פינה ובמגדל עוז השולט על המבצר כולו.

איור חותמו של בליאן הראשון בונה המבצר, 1258-1261

החדר השרוף

בחדר זה ניתן לראות אבני קלע. במבצר ובסביבתו נמצאו 2,200 אבני קלע. לקראת המצור פונו בתי העיר הסמוכים אל חומת העיר מדייריהם ומולאו בעפר ובאבנים לטובת עיבוי החומה וחיזוקה. ב־26 באפריל 1265 העיר נכבשה בידי צבאו של הסולטן הממלוכי ביברס לאחר 40 ימי מצור. צבא הממלוכים היה חזק ומאורגן. חלק מהמגינים נמלטו למבצר והמשיכו בלחימה עוד שלושה ימים עד שנכנעו. ביברס הכריח את השבויים הנוצרים להרוס את העיר עד היסוד ולשרוף את המבצר ועשה אותם לעבדים. שרידי השריפה ניכרים בקירות החדר הזה. מאז הכיבוש הממלוכי העיר נותרה חרבה.

חדר המטמון

בחפירות בחדר זה נתגלה מטמון זהב, מהגדולים שנמצאו אי פעם בישראל, המכיל בין היתר 108 מטבעות זהב בערך של דינר כל אחד. בתקופה ההיא, שני דינרים הספיקו לכלכלת משפחה שלמה בת חמש נפשות למשך כשנה. ממצא זה מצביע על ערכו הגבוה של המטמון יחסית לתקופה. ייתכן שהאוצר היה שייך לאחד המפקדים הצלבניים הבכירים במסדר ההוספיטלרי ששלט במבצר אפולוניה, שהחביא אותו טרם מנוסתו מהמקום. אפשר להסיק כי האנשים שהתגוררו במקום היו עשירים מאוד.

עלייה לדון ג'ון (מגדל עוז)

בתצפית אל הים ניתן לראות את קווי המתאר של הנמל העתיק, אשר שימש לעגינת סירות קטנות, ואת החלק התחתון של המבצר, הכולל את מחסני הנמל, אשר נמצא בתהליכי קריסה.

מתקן טחינה

זהו מתקן עגול שקוטרו 3.40 מטרים ורצפתו עשויה אבני גיר. ניתן להבחין כי במרכז נמצאת אבן עגולה עם חור, עבור הציר. המתקן שימש כנראה לטחינת דגנים לקמח. בתוך המבצר התגוררו כמה מאות חיילים והמתקן סיפק את הקמח למזונם.

המטבח וחדר האוכל

המבצר נועד להחזיק מעמד תחת מצור, ולכן היו בו מתקני מלאכה שונים שנדרשו לחיי היומיום וגם לימי מלחמה וגם מטבח וחדר אוכל. בחלל ששימש כמטבח ניתן להבחין בשרידים של חמישה תנורי בישול, ובצידו השני בשתי בריכות מים מטווחות ובתעלת מים. בחפירות בחדר האוכל נמצאו צלחות מזוגות ומעוטות בצבע וקערות חרס רבות.

איור חדר האוכל

נושאי ההדרכה: כלי לחימה במצור

מהלך ההדרכה

כיצד ניתן לכבוש עיר שמוגנת בחפיר, בחומה ובמערכות הביצורים שזה עתה ראינו במבצר?

כדי להתמודד עם החפיר בנו הממלוכים סוללת עפר, שתסייע להם להתקרב רגלית אל חומות העיר. מתחת למבצר יש שתי מנהרות. משערים שאחת מהן הייתה מנהרת מצור, שנחפרה על ידי ביברס כדי למוטט את המבצר. פתח המנהרה השנייה הוא מצפון-מערב למבצר, ליד הנמל, וייתכן ששימשה כמנהרת מילוט לנמל. בנוסף, הממלוכים השתמשו גם בכלי לחימה שמטרתם לפרוץ את החומה.

לפנינו שחזורים שלהם:

קטפולטה - לזריקת אבנים. הקטפולטה יכלה להעיף אבני בליסטראות במשקל 150 ק"ג למרחק של 80 מטר.

בליסטרה - לזריקת אבנים וחיצים

טריבושה - לזריקת אבנים גדולות יותר, ממרחק רב יותר

איל ניגוח - לניגוח השערים והחומה. גוש עץ ענק בעל חוד ברזל, תלוי על שרשראות, שטולטל בידי כמה אנשים. תכופות כוסה האיל במעין סככה, שהגנה על מפעיליו ממטר האבנים והחיצים הבוערים שניתן עליהם.

נושאי ההדרכה: אופן השימוש בגת, כתובת הפסיפס השומרונית

מהלך ההדרכה

לפנינו גת מהתקופה הביזנטית (המאה ה־6 לספירה), אשר משטח הדריכה שלה עשוי רצפת פסיפס שעליה כתובת יוונית: "אל אחד ויחיד, שעזר / לקסיאנוס יחד עם אשתו (שלו) וילדיו ולכולם". נוסח הכתובת והממצאים שהתגלו בחפירות באזור מצביעים על בעלות שומרונית על המתחם.

כתובת על גת היא ממצא ארכיאולוגי נדיר יחסית; כתובות הקדשה מסוג זה, ובייחוד בפסיפס, מוכרות בעיקר ממבני פולחן שומרוניים (בתי כנסת למשל, כפי שניתן לראות בבית הכנסת השומרוני, ראו תחנה 3). לכן, משערים שגת זו שימשה כמבנה ציבורי, שייתכן שהייתה בו פעילות פולחנית.

נושאי ההדרכה: היווצרות הכורכר וחשיבותו

מהלך ההדרכה

מקור המילה "כורכר" הוא מהשפה הערבית. הכורכר הוא אבן חול שנוצרה מגרגירי חול ששקעו והפכו לדיונה, אחר כך נשטפו במים והתגבשו עם שלדים גירניים של צדפים וקונכיות. הרכסים במישור החוף היו במקורם חוליות נודדות (דיונות) ששכנו לחוף ים עתיק, והן התגבשו מחדש כסלעים.

בסלע הכורכר המים מחלחלים במהירות, לכן גדלים עליו רק מיני צמחים מותאמים למשק מים זה, ומכאן העושר בצמחי פקעת ובצל. הכורכר איננו נפוץ בעולם, וחוף הלבנט וקפריסין (מסיני בדרום ועד טורקיה בצפון) הם למעשה המקומות היחידים שבהם הוא קיים. מכיוון שהכורכר הוא בית גידול ייחודי, צומחים עליו גם צמחים ייחודיים (אנדמיים לבית הגידול הזה), כמו חומעת האווירון, מין בסכנת הכחדה עולמית.

לאורך הדורות שימש הכורכר באגן הים התיכון כאבן בניין. רכסי הכורכר בישראל, הנפרשים במקביל לרצועת החוף מצפון הנגב ועד לראש הנקרה, הם מבתי הגידול המאוימים ביותר בישראל, משום שהם ממוקמים במרחב המאוכלס בצפיפות, החושף אותם למגוון לחצי פיתוח: הרחבת ערים, פיתוח תשתיות, סלילת כבישים, שימוש בקרקע לחקלאות ועוד. מעריכים כי פחות מאחוז אחד בלבד משטחי החמרה (קרקע נוספת המייחדת את מישור החוף) והכורכר המקוריים נותרו כשטחים פתוחים שאינם מעובדים. בנוסף, ישנה קריסה טבעית של המצוק אשר מתפורר אל תוך הים. באזור שבו נמצא גן לאומי אפולוניה שכן בעבר מפעל של תע"ש, אשר גרם נזקים סביבתיים רבים ונסגר בשנת 1996. בשנים האחרונות פועלים לשיקום הקרקעות באזור המפעל (להרחבה ראו נספח ג'). קיימת חשיבות רבה לשמירה על הכורכר, אשר לו תכונות מיוחדות, המיטיבות עם האדם, ביניהן:

שמירה על מאזן המים בקרקע – מבנה גרגירי הכורכר מאפשר חלחול מים מהיר אל שכבות הקרקע התחתונות, ולכן מסייע בהחדרת מים לאקוויפר החוף, המידלדל כיום עקב שאיבת יתר (אקוויפר החוף הוא שכבת מאגרי המים התת־קרקעיים).

מניעת הצפות – החלחול הרב באזורי הכורכר עוזר בוויסות זרימת המים ובמניעת הצפות, במיוחד במישור החוף, שבו החלחול מועט בשל השטחים הבנויים הרבים.

שמירה על מערכת אקולוגית מתפקדת – הצמחייה הטבעית חשובה לשימור הקרקע ולמניעת סחיפתה. שטחי הכורכר מהווים מקור לחרקים מאביקים, המספקים שירותי האבקה לגידולים חקלאיים בשטחים הסובבים אותם. לכורכר הרכב צומח ייחודי, המפגיש צומח מדברי עם צומח ים־תיכוני. גבעות הכורכר מהוות פעמים רבות "איים" של שטח טבעי בלב אזור חקלאי או אורבני במישור החוף, ובהם מוצאים מקלט מרבית בעלי החיים הגדולים באזור.

בריאות פיזית ונפשית – נופי הכורכר מהווים נקודות תצפית אל המרחב הפתוח, דבר שהוא חשוב לבריאותם הפיזית והנפשית של תושבי המרכז הדל בשטחים פתוחים. באביב קיימים בשטחים אלו ריכוזי פריחה צבעוניים, המוסיפים ליופייה ולייחודיותה של פיסת טבע זו.

נספח א' – הפיניקים

הפיניקים היו הראשונים שהתיישבו באתר בשלהי המאה השישית לפנה"ס, וכינו את יישובם ארשוף על שם האל רשף. הם היו עם כנעני שהתמחה במסחר ימי ובכלכלה המבוססת על תוצרי הים התיכון, ונודעו כספנים וכבוני ספינות מומחים שמצטיינים גם בניווט.

הפיניקים סחרו במוצרי זכוכית, בארזים מהלבנון, במוצרי מתכת, באריגי ארגמן ועוד. הפקת צבע הארגמן היוותה עבורם ענף כלכלי חשוב: הוא הופק מבלוטה של החלזונות הימיים הטורפים ארגמון קהה־קוצים, ארגמון חד־קוצים וארגמונית אדומת־פה, אשר חיים בקרקעית הים. לשם הפקת הצבע הכניסו לים סלי נצרים גדולים שבתוכם פיתיונות – צדפות – שהן המעדן החביב על חלזונות אלה. את הסלים העבירו ל"מפעל": בריכות רדודות שנחצבו בסלע הכורכר. בבריכות הפרידו בין מיני החלזונות השונים והוציאו מהם את בלוטות הארגמן. הבלוטות הושרו במי מלח כדי למצות את תוכןן (צבע תוכן הבלוטות שקוף והופך ארגמני רק במגע עם האוויר). לאחר מכן בישלו את תוכן הבלוטות עם מים רותחים על מנת לקבל את הצבע, ולבסוף הרתיחו את הבד עם הצבע ויבשו בהדרגה. מהבריכות שבהן התבצע תהליך הפקת הצבע נדף ריח שמזכיר תערובת שום וגופרית, ולכן מיקמו אותן ממזרח לעיר, כדי שהרוח המערבית תישא את הריח מהעיר והלאה. בשל תהליך ההפקה המורכב, הכנת קילוגרם של צבע ארגמן עלתה כמה אלפי דולרים (במושגים של ימינו), ולכן הפיגמנט היקר שימש לצביעת בגדי מלכים, אנשים בעלי אמצעים וכוהני דת. במשך מאות שנים הצליחו הפיניקים לשמור בסוד את אופן הפקת הארגמן ונהנו ממונופול עליו.

הפיניקים הזדהו ככנענים או כצידונים, וכינו את ארצם בשם כנען. היוונים הם שקראו להם פיניקים. למילה היוונית פֵּוֹיִנִיקָס משמעויות רבות, ביניהן ארגמן צורי, עוף החול ודקל. הארגמן היה הפיגמנט שהפיניקים ידעו להפיק מחלזונות; עוף החול קם לתחייה מדי יום מתוך האש, בדומה לזריחת השמש מדי יום (מנקודת מבט יוונית הזריחה מתרחשת בארץ פיניקיה המזרחית); ועץ הדקל היה מסמליה של האשרה, אשר נחשבה למגינת יורדי הים הכנעניים.

הפיניקים מעולם לא הצליחו ליצור ממלכה רציפה ומאוחדת, וקיימו ערי מדינה לאורך רצועה צרה הסמוכה לחוף, שבגבולה הצפוני הייתה אוגרית (מצפון ללסקיה בלבנון), וגבולה הדרומי השתנה בתקופות שונות, לעיתים צוין גבול זה כיפו. במסגרת מסעותיהם לאורך חופי ספרד ודרום אפריקה הקימו הפיניקים מושבות רבות, שהנודעת בהן נקראה "עיר חדשה" – קרתגו. במקרא, הפיניקים מכונים בשמות צורים וצידונים.

נספח ב' – אפולו

העיר אפולוניה נקראה על שם האל אפולו. שמה הקודם (הפיניקי) היה ארשוף, על שם אל הסער הפיניקי רשף.

במיתולוגיות היוונית והרומית היה אפולו אחד משניים-עשר האלים האולימפיים, בנם של זאוס (אל השמיים, בכיר אלי האולימפוס) ולטו (בתם של הטיטאנים), ואחיה התאום של ארטמיס, אלת הציד. הוא נחשב לאל השמש, אל האור, אל הנבואה, אל הרפואה, אל המוזיקה והשירה ואל הרועים. הוא מתואר כעלם יפה תואר, האוחז בקשת או בנבל מזהב, ואליו מתלוות מוזות ונימפות.

אפולו היה דמות נערצת על ידי היוונים בתחומים רבים ושימש כמעין מתווך בין האלים והאדם, אשר ביכולתו לסלוח לפושעים ולטהר אותם מחטאיהם. רק לעיתים נדירות הוא מתואר כאל אכזר.

נספח ג' – מפעל תע"ש בנוף-ים

בשטח שבו נמצא האתר שכן בעבר מפעל של תע"ש (התעשייה הצבאית), שייצר חומרי נפץ, תחמושת ואבק שריפה. המתחם כלל מתקני ייצור ואחסון, בתי זיקוק, מטווח, בריכות תשטיפי שפכים ופסולת ועוד. המפעל גרם לנזקים סביבתיים רבים: זיהום מי התהום בכימיקלים שונים, פגיעה בבעלי חיים שחיו בחוף ובים (בעיקר באזור שבו הוזרמו שפכי המפעל) ועוד. בנוסף, עקב תקלות אירעו לעיתים פיצוצים לא מתוכננים. התאונה הידועה ביותר התרחשה בשנת 1992, ובה נהרגו שני אנשים, נפצעו 66 ומההדף נגרמו נזקים כבדים למפעל ולסביבתו. במשך השנים נערכו חפירות הצלה שונות בתחומי המפעל. החפירה הראשונה נערכה ממש בשנת הקמתו

(1950). בנוסף, במשך שנים רבות התנהל מאבק לפינוי המפעל. הוא נסגר בשנת 1996 ומאז עומד נטוש. בשנים האחרונות פועלים לשיקום הקרקעות באזור, וכבר שאבו את הנוזל ממכלי מזוט ישנים ופינו פסולת קבורה באזור הנמצא בסמוך לגן הלאומי.

- אבן דרך, הפרויקט הלאומי לשיקום קרקעות המדינה - מפעל תע"ש בנוף ים
- ברלל ורד, מסע העקבות הזכוכית, DESIGNER, מרץ 2009, עמ' 150-153.
- החברה הממשלתית להגנות מצוקי חוף הים התיכון
- טל אורן, יוחנן חגי, עג'מי משה, א' ג'קסון-טל רות, חפירות וסקרים בישראל, חדשות ארכיאולוגיות, 129, 2017.
- רול ישראל, איילון איתן, אפולוניה ודרום השרון, הקיבוץ המאוחד, 1990.
- רול ישראל, טל אורן, ווינטר מיכאל (עורכים) 2007. מפגש הצלבנים והמוסלמים בארץ ישראל, השתקפותו בארסוף, בסידנא עלי ובאתרי החוף. תל אביב.
- שגריר איריס, מה היו בעצם מסעות הצלב?, הסדנה להיסטוריה חברתית, הארץ, 23.7.2017
- OREN TAL, APOLLONIA-ARSUF EXCAVATION PROJECT, TAU UNIVERSITY

מדריכים נוספים

(ניתן להוריד מאתר רשות הטבע והגנים)

1. גן לאומי ירקון – שביל החצבים
2. גן לאומי תל אשקלון – שביל החולות
3. אתר לאומי חאן שער הגיא
4. אתר לאומי קסטל
5. גן לאומי מגדל צדק
6. גן לאומי הרי יהודה – מתחם עין חניה
7. גן לאומי בית גוברין – עיר בני החורין
8. גן לאומי חוף פלמחים
9. גן לאומי חוף בית ינאי
10. גן לאומי ירקון – מקורות הירקון
11. גן לאומי תל לכיש
12. גן לאומי תל גזר

בן אדם למקום

www.parks.org.il | *3639 |